

A black and white portrait of Dorothee Sölle, an elderly woman with short, light-colored hair, looking directly at the camera with a slight smile. She is wearing a dark jacket over a light-colored top. The background is dark and out of focus, showing some foliage.

Van de boom leren

*Politiek en mystiek
in de theologie
van Dorothee Sölle*

ANDREAS WÖHLE

Inhoud

Verantwoording	7
1. Sfeerschets	13
2. Hoe een leven theologie wordt ...	18
3. God stierf in Auschwitz	35
4. Post-theïstisch Christendom	40
5. Plaatsbekleding	49
6. Lijden als transformerende kracht	52
7. Geduld en revolutie – Bonhoeffer herlezen	55
8. Radicaliteit en kwetsbaarheid	62
9. Omkeer uit het systeem van geweld	68
10. Openbare theologie	74
11. Mystiek – Heenreis en terugreis	76
12. Mystiek – Gij stil geschreeuw	80
13. Tesjoewa – Het narratief van ik en Gij	86
14. Ecofeminisme en lichamelijkheid	91
15. Liefdesgedichten	97
16. Mystiek van de dood – Geen boeien meer	103
17. Vergeet het beste niet! – Brief aan mijn kinderen	107
18. En is nog niet verschenen	113
Biografische data	122
Geciteerde publicaties en overzichtswerken	124

Verantwoording

Schrijvers over Dorothee Sölle komen nogal eens in de verleiding – of ze worden zo gelezen – dat ze de mens Sölle volmaakt maken en haar tegenstrijdigheden weg poetsen. ‘Van de doden niets dan goeds’. In de praktijk van het menselijk samenleven gaat dit anders. Elke mens, ook Dorothee Sölle als mens en theologe en gelovige, heeft de genadige ruimte nodig die er in oprechte relaties bestaat, om te groeien in mens-zijn. Deze ruimte om hoekig, kantig en soms dwars, haar weg te zoeken in het leven moet haar gegund worden door wie haar misschien enkel vanuit literatuur en documentatie leren kennen.

Fulbert Steffensky, vierendertig jaar haar echtgenoot, benoemt dit wanneer hij spreekt over de boeken en in memoriams over Dorothee Sölle:

‘Ik beleef haar bij dit soort gelegenheden als ‘besprokene’ – niet als sprekende; als symbool – niet als mens van vlees en bloed; meer eenduidig dan zij ooit is geweest. Zij heeft haar onvolkomenheid verloren en daarmee haar koddige (in het Duits: ‘rotzige’) charme.’ (Geschreeuw, inleiding door Fulbert Steffensky bij de Duitse heruitgave van 2014)

Het zal er in dit boek dan ook om moeten gaan Dorothee Sölle zelf aan het woord te laten en voor zichzelf te laten spreken. Maar hoe doe je dat? Kan dat überhaupt? Ontbreekt mij, die zo zeer door haar werd gevormd en geïnspireerd, niet de nodige afstand die hiervoor eigenlijk vereist zou zijn?

Bovendien: valt haar theologie überhaupt afstandelijk te beschrijven of samen te vatten? Zij heeft er immers zelf voor gekozen steeds zonder afstand te theologiseren en geheel en al geïnvolveerd te zijn in het

proces waarbinnen haar eigen theologische reflectie en politieke actie gestalte kreeg. Ook heeft zij nooit een overzicht of een systematische samenvatting van haar theologie willen formuleren. Al zou je haar boek *Denken over God* (1998) misschien zo kunnen lezen. Men zou ook haar gehele oeuvre vanuit haar grote boek *Mystiek en Verzet* (1997) kunnen interpreteren. Toch gaan ook deze publicaties weer geheel eigen wegen en zij vormen nooit zomaar een afgerond systematisch verband.

Dat is misschien juist het geheim van haar theopoëzie en proza: ze laat zich niet zomaar in een schema dwingen. Het is organische theologie, levende en geleefde theologie. Je bent er nooit klaar mee, noch met haar theologie, noch met Sölle als persoon, zoals je nooit klaar bent met een mens.

Dat het een 'lutherse' vorm van theologie is, zou zij zelf vermoedelijk hooguit aarzelend hebben beaamd, misschien met een glimlach, terwijl ze daarbij aan haar gespannen relatie met de officiële kerkelijke (lutherse) instanties zou hebben gedacht. Haar eerste theologische leraar, Marie Veith, heeft bij haar in ieder geval een stevige luthers-theologische basis gelegd. Haar universitaire mentor in Göttingen, Friedrich Gogarten, heeft daar verbreding en verdieping aan gegeven. In de eerste theologische leerfase heeft zij zeker veel van Luther gelezen en van Luther geleerd. Zij zou zelf, indien überhaupt, voor het lutherse karakter van haar theologie eerder hebben gewezen op de Lutheraan Bonhoeffer dan op de middeleeuwse reformator zelf. Te diep was haar wantrouwen tegenover alle dogmatische vernauwingen die met theologische 'labels' gepaard kunnen gaan. Te broos was haar verhouding tot de geïnstitutionaliseerde kerk en haar traditie.

Toch vallen er, zeker voor wie haar denken vanuit een Nederlandse (eerder calvinistische) context benadert, aspecten aan te wijzen die juist vanwege hun inbedding in lutherse geloofsconcepten hebben kunnen opkomen en groeien. Dat dit door haarzelf niet wordt

geaccentueerd heeft meer te maken met het feit dat zij voornamelijk leefde en werkte in Duitsland, waar het Lutherse karakter veelal vanzelfsprekend is voor wie zich op het protestantse erf beweegt. Ook in de VS bewoog ze zich in contexten waar het lutherse als bekend kon worden verondersteld. Daar komt nog bij, dat het label 'luthers' door de geïstitutionaliseerde kerken vooral in Duitsland zo exclusief werd opgeëist dat zij niet altijd de vrijheid voelde om het ontspannen voor zichzelf te gebruiken.

Bij alle genoemde bedenkingen over vakjes en valkuilen ben ik toch maar aan dit boek over Dorothee Sölle begonnen, in de wetenschap dat de keuzes die ik daarbij maak door anderen misschien anders kunnen worden gezien.

Ik heb dit boekje vooral geschreven vanuit het besef, dat juist in de uitdagingen van de post-postmoderne samenleving in Nederland van vandaag het geluid van Dorothee Sölles theologie niet mag ontbreken. Deze kan perspectieven openen waar andere denkmodellen vanwege hun ogenschijnlijk helder afgewerkte en doortimmerde categorieën en patronen vastlopen.

Uitdagingen zijn er ook vandaag meer dan genoeg: de door structurele armoede en onrecht veroorzaakte mondiale migratiebewegingen, de uitverkoop van de aardse resources en de dreigende vernietiging van onze planeet door klimaatvervuiling en stijging van de gemiddelde temperatuur, de vergaande individualisering en commercialisering van het bestaan en de opleving van populisme en fundamentalisme in en buiten de kerk – om maar enkele te noemen. Dit alles gaat gepaard met een toenemende verharding en verkokering van het politieke discours waarbij er niet meer naar elkaars argumenten wordt geluisterd en men elkaar over en weer afschrijft.

Dorothee Sölle heeft in een vroeg stadium de gebeurtenissen en structuurveranderingen gesignaleerd

die bij deze vragen de wissels hebben doen omgaan. Zij heeft vormen van theologische reflectie en politiek verzet geboden, die hiervoor de ogen niet sluiten.

Het meest bijzondere van haar denken ligt misschien in de manier waarop zij in gelovig perspectief mystiek en politiek met elkaar verbond. Zo wist zij ruimte te scheppen om geloof en leven te blijven exploreren. Daarin schuilt een groot deel van het 'tegoed' van haar theologie. Daarnaast moet ook haar durf genoemd worden om alsmaar weer eenzijdig, soms uitgesproken polemisch en ongenueanceerd maar daarin tegelijk ook kwetsbaar, positie te kiezen en verder te kijken dan de persoonlijke religieuze bevindelijkheid. Zij belichaamde een 'geleefde theologie' die bij alle uitgesprokenheid steeds naar de argumenten van de ander bleef vragen en luisteren.

Tot vandaag de dag zijn velen, vrees ik, bang voor de radicaliteit van leven en denken die zij daarbij aan de dag heeft gelegd. Men durft haar maar schoorvoetend te erkennen als een belangrijke stem in het theologisch discours dat gevoerd moet worden ten overstaan van de uitdagingen van onze tijd. Dat discours hoort volgens haar onlosmakelijk bij de traditie van het Bijbels verhaal en bij de joodse traditie, die voor haar als hermeneutische horizon in leven en werk in toenemende mate belangrijk werd.

Dat is een tweede belangrijke kwaliteit van haar denken: het bij elkaar houden van de joodse en de christelijke geloofstraditie. Ze put daarvoor uit de stroom van mystiek denken die beide tradities in de diepte met elkaar verbindt.

De methode die in deze serie van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij wordt gehanteerd is om de voorgestelde theologe zelf in citaten aan het woord te laten komen. Deze opzet past bijzonder goed bij de theologie van Dorothee Sölle. Veel van haar teksten behoren, bij alle scherpe analyse, tot iets dat misschien

het best als 'poëtisch-experientiële theologie en politieke praxis' zou kunnen worden gekarakteriseerd. Poëtisch en tastend verkent zij de mogelijkheden en onmogelijkheden om God te denken en van God te spreken, voorbij alle gebroken Godsbeelden van heden en verleden. Daarbij nodigt zij de lezer geregeld uit tot een sprong in een wijze van denken dat puur analytische categorieën overstijgt. Vaak werd dit haar als 'onwetenschappelijk' verweten. Maar haar theologie is vanaf het begin bepaald door de ontmaskering van veel theologisch systeemdenken als theologische ideologie.

Haar vrome, intuïtieve en diep eerlijke, zichzelf en anderen niet ontziende kijk op leven, geloof, liefde, lichaam en politiek wijst daarom tot vandaag de richting naar een nieuw en vernieuwend theologisch denken en handelen. Een theologisch denken dat in haar geval nooit tot een afgesloten bouwwerk van gedachten en concepten is geworden. Het ontsluit zich veeleer in nadenken en na-leven.

Met haar onverbloemde en toch poëtische taal kan zij ons over alle grenzen van tijd en ruimte heen raken. Telkens als wij geneigd zijn om op een esthetisch afstandelijke manier te genieten van haar fijnzinnige vroomheid en poëtische beeldspraak, verrast zij ons met een onverbloemde en onaangekondigde politieke aanval op structuren van onrecht. Zij doet dat met een ontwapenende naïviteit en een wijsheid als die van een kind dat het vanuit een diep ervaren gevoel van onrechtvaardigheid zomaar opneemt tegen een oppermachtige en brutale tegenstander. Zo bemoedigt zij tot een houding van kwetsbare eenzijdigheid en brengt daarmee onze vaste denkhouding van 'veilig afstand houden' danig in verwarring.

Misschien is dat in tijden van corona (wij schrijven het jaar 2021!) nog eens een extra element voor bezinning: Sölles pleidooi voor kwetsbaarheid, voor de bereidheid om geraakt en aangeraakt worden door het leven en in de dood.

Hoe lezen wij haar teksten in het licht van de ervaring dat vandaag fysiek afstand houden de wijze moet zijn waarop wij zorg en zorgzaamheid voor elkaar uiten?

Dit boek wil een bijdrage leveren om dit alles vruchtbaar te maken voor het huidige leven en geloven. Zonder de meelezers Willemien, Marlies, Jannet, Dorottya, Egbert, Dick en Greetje was het niet geworden wat het is geworden. Vanwege het karakter van de teksten van Dorothee Sölle kan het niet meer zijn dan een proeve, die erom vraagt – en hopelijk het verlangen wekt – om meer van haar zelf te lezen. Als dat lukt is er veel bereikt.

Amsterdam, 2021

Dorothee zou dit jaar 92 zijn geworden.

1. Sfeerschets

Het is de herfst van 1977. Een gure wind jaagt dwarrelende bladeren door de straten en over het brede trottoir bij het Auditorium Maximum van de Universiteit van Hamburg aan de Edmund-Siemers-Allee. Het is al donker. Mensen haasten zich door de neonverlichte ingang naar binnen, de jassen dicht om hun lichaam geslagen. Sommige gezichten tussen sjaal en hoed (jawel: hoed!) getuigen met hun diepe rimpels van levenservaring, jaren van pijn en geluk en teleurstelling. Daar verderop loopt een jong stelletje schertsend en elkaar teder vasthoudend de trap op. Beneden aan de voet van de trap hijst zich een oudere man in een versleten jas stap voor stap aan de trapleuning omhoog. Halverwege wordt hij ingehaald door het baardige toonbeeld van een 68-er op sandalen en met blote voeten.

Ik sluip de zaal binnen, die als een amfitheater oploopt: stoelrijen tot onder het dak, en beneden een verlicht toneel met een eenzame lezer en daarnaast een klein tafeltje. Hierboven is het donker en ik kan veilig en neutraal in een van de rijen plaats nemen naast anderen. Er is een bont en vreemd gemêleerd gezelschap bijeen, besef ik. Waar ben ik beland? Wat doen al deze mensen hier? Een paar honderd, zeker! Geroezemoes, ingetogen gesprekken; ergens valt een pen, en verderop hoor ik geritsel van papier en het lurken van iemand aan een rietje in een colafles ...

Op het verlichte toneel daar ver beneden verschijnt een kleine, ietwat schichtige en tengere vrouw. Ze loopt naar de lezer. Ze zet een glazen kan met water en een beker op het tafeltje ernaast. Dan tikt ze voorzichtig tegen de microfoon om te testen of die aan staat. 'De conciërge ...', denk ik even.

Een onverwachte stem begint te spreken, een dunne, ietwat schrille stem, die soms zelfs een beetje overslaat. 'Het is de conciërge', denk ik nog steeds, en ik verwacht een of andere facilitaire mededeling. Maar in plaats daarvan wordt het snel stiller en stiller in de zaal. Haar woorden zijn anders ook moeilijk te verstaan. Het wordt zo stil, dat je een speld kan horen vallen.

In een taal van ontwapenende menselijke eenvoud en intelligente authenticiteit schetst dat kleine ietwat onooglijke wezen daar beneden gedachten en beelden die de samenleving en haar structuren van onrecht tot op het bot ontleden. Tegelijk weet zij bemoedigende sporen van liefde en geloof, van verzet en overgave te ontwaren en aan het licht te tillen.

Ik vergeet de tijd. Soms duizelt het mij en raak ik even de draad van het verhaal kwijt. Ik zoek vergeefs naar mij bekende structuren van argumentatie. En dan is het plotseling tien uur of later.

De magische dunne stem die speels en lichtvoetig grote, kleine, tedere en kwetsbare woorden en beelden wist op te roepen, voert onze (en haar eigen) gedachten terug tot in deze collegezaal. Ze bemoedigt ons, om dit alles, ons leven en geloven, vooral nooit een 'ver-van-mijn-bed-show' te laten worden. 'Theologie is existentieel én politiek – of ze is niet ...!' zou zij op een ander moment zeggen.

*Ik kan u niet meedelen jesus
ik maak me belachelijk
in de enorme u gewijde kathedraal
bent u niet te vinden
in de bar op de hoek
bent u een halfzachte dwaas*

*Mijn verstandige vrienden zeggen
je komt er niet verder mee
dat is nu voorbij
je moet andere middelen vinden
voor het zelfde doel*

*mijn dommere vrienden zeggen
je moet meer geduld hebben
mijn vijanden als ze wisten
hoe moedeloos ik ben
zouden zich de klerikale handen wrijven*

*Ik kan je niet meedelen jesus
u bent met te weinig u bent versleten
het lukt u niet u bent alleen
u bent dubbelzinnig u bent te koop
met u slaapt elke bisschop*

*Ik ben als de stem van een mens
die de hele nacht schreeuwt tegen megafoons
die roept tegen de jukeboxen in
het toeristenoord
die met oude woorden van thuis
vecht tegen statistieken
wanhopigen bellen hem op
en hij laat alleen het telefoonsnoer draaien*

*Ik kan u niet meedelen jesus
ik heb meer vertrouwen in de dommere vrienden
dan in de verstandige
omdat zij altijd duurder uit zijn*

Maar hun troost helpt mij niet

(Adem, 10. De afkorting tussen haakjes geeft aan uit welk artikel of boek het citaat stamt. De literatuurlijst achterin vermeldt waarop de afkortingen betrekking hebben.)

Even later sta ik wat onwennig buiten in de kou en het donker. Mensen haasten zich links en rechts aan mij voorbij naar de metro, naar de S-Bahn of naar de trein. Enkelen oudere stellen stappen in dichtbij geparkeerde auto's.

Wat was dit? Hoe moet ik dit plaatsen, tussen al die dure theologische concepten en systemen die ik op college ploeterend in mijn hoofd probeer te stampen? Hoe past dit bij de intellectuele retorica, waarmee ik soms ook zelf geanimeerd discussiërend met medestudenten met theologische concepten probeer te jongleren?

Nog weer even later sta ik bij de kaartjesautomaat van de metro. Zij staat er ook. Wij wonen langs dezelfde metrolijn. 'Hoe werkt zo'n automaat ook alweer?' Zij kijkt mij bijna wanhopig aan. Na alle duizelingwekkende hoogtes van geloof en van twijfel en intellect waarlangs deze persoon mij daarnet nog in diepmenselijke intellectuele soevereiniteit heeft meegevoerd, verwacht deze praktische vraag naar de werking van een kaartjesautomaat mij weer op een andere wijze.

Zwijgend – waarom eigenlijk(?) – zitten wij even later in de metro totdat ik moet uitstappen.

Vanwaar dat zwijgen? Ik heb dit zwijgen pas jaren later een plek kunnen geven. Het heeft en had te maken met hoe deze vrouw leeft en theologie bedrijft: Vanuit een diepe 'existentialiteit' en 'zonder afstand'. Er zit niets tussen wat zij verwoordt, waar zij voor staat, waarmee zij worstelt, wie zij is – en de onuitgesproken vraag aan mij, waar ik sta. Waar ik wil staan in het leven en in het geloof.

Je hebt van die mensen die een dergelijk existentiële directheid leven. Maar in tegenstelling tot anderen is er bij haar geen sprake van onrustige doenerigheid en morele prestatiedruk. Zij is zelf onderdeel van de vraag die zij onuitgesproken in de ruimte laat vallen en die bij mij later de verzen van Gezang 941 van het Liedboek (tekst Ad den Besten) in herinnering roept: 'O blinde schrik, mijn God, mag ik niet eens mijzelf behouden?' Zij belichaamt en verwoordt het serieuze besef dat geloof, leven én theologie te maken hebben met levensbeslissingen en levenshouding. Dat besef wordt bij haar gedragen door een diep geloof in Gods genade. Niet de 'goedkope genade' waar Bonhoeffer zo treffend de

vinger op wist te leggen. Het is genade, die de ruimte opent voor het vertrouwen en het geloof, om levensbeslissingen te durven nemen in dat licht, terwijl we weten van eigen tekortkomingen in ons doen. Het is de liefdevolle steun van 'je kunt het!' Zoals wanneer je een kind vertrouwen en moed toespreekt, wanneer dat voor het eerst zonder bandjes gaat zwemmen ...

Dit alles past in geen van de vakjes die ik ken, besef ik.
Dorothee Sölle past er niet in.

De theologie van Dorothee Sölle is onlosmakelijk verbonden met het werkelijke leven. Ze werd actief in de politiek en sprak zich uit tegen de oorlog in Vietnam, de wapenwedloop van de Koude Oorlog en het onrecht in de derde wereld. In haar geloof ligt de kracht van het verzet tegen het consumentisme en alles wat machtig is op kosten van kleinen en zwakken. Het is een kracht die tegelijk gepaard gaat met een diepe kwetsbaarheid. Dit boek geeft een mooie inkijk in het leven en theologie van deze spraakmakende godgeleerde. Haar theologie blijft op fascinerende wijze tot vandaag de dag herkenbaar en voelbaar.

Dr. Andreas Wöhle is luthers theoloog en predikant in Amsterdam.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3728 5 • NUR 700

9 789043 537285